

szemle

Rendszerváltás Magyarországon*

A magyarországi rendszerváltásnak, bár még csak 16–17 évvel van mögöttünk, jelentős irodalma van. Az első fecske Csizmadia Ervin háromkötetes összeállítása volt a demokratikus ellenzék 1968 és 1988 közötti tevékenységéről, amely 1995-ben jelent meg. Az interjúk és a dokumentumok mellett ennek első kötete monografikus igénnyel tárta fel az 1989–90-es átalakulás egyik meghatározó politikai erejének, az SZDSZ-nek a kialakulását, és mutatta be jellegzetességeit. 1996-ban látott napvilágot Tőkés Rudolf, magyar származású amerikai politológus ugyancsak nagy anyaggyűjtésen alapuló angol nyelvű munkája (*The Negotiated Revolution*), amely széles történelmi alapvetésre támaszkodva már magáról az 1989–90-es átalakulásról is részletesen szólt. A Kossuth Kiadó gondozásában ez a munka 1998-ban magyarul is megjelent. Közben megindult a szisztematikus forrásfeltárás, konferenciákat rendeztek a témáról, és egyre-másra jelentek meg a különböző résztanulmányok. E munkálatok közül kiemelkedik az 1989. június-szeptemberi kerekasztal-tárgyalások anyagainak közzététele 8 kötetben, 1999–2000-ben. E kötetek egyik szerkesztője és szerzője Ripp Zoltán volt, aki korábban és azóta is számos más tanulmányában és cikkében foglalkozott a magyar történelem eme legutóbbi nagy fordulatával. Jelenlegi kötete részben összefoglalása, igen jelentős mértékben pedig új anyaggyűjtésen alapuló kiegészítése eddigi munkásságának.

Az időintervallum, amit munka átfog, 1987 nyarán kezdődik és 1990 nyarán fejeződik be, az Antall-kormány megalakulásával. Az utóbbi he-

* Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 587 p.

lyességéhez kétség sem fér, s a kezdőidőpont mellett is számos érvet lehet felhozni. Külpolitikai szempontból ilyen Gorbacsov reformpolitikájának egyértelművé válása, belpolitikai szempontból pedig Grósz Károly kinevezése miniszterelnökké. Fontosnak tekinthető emellett a Társadalmi Szerződés megjelenése, valamint a Magyar Demokrata Fórum szeptemberi megalakulásával kapcsolatos előkészítő tárgyalások megindulása is. Úgyhogy Ripp Zoltán e döntésével is egyetértünk.

E három éven belül a szerző öt nagy időrendi szakaszt különböztetett meg. Az első szakaszhatár 1988 májusa, amikor az MSZMP reformerei és fiatalabb vezetői Gorbacsov jóváhagyásával megbuktatták Kádár Jánost, és vele együtt számos idős hívét is eltávolították a hatalomból. A következő fordulópontra 1989 januárja, amikor 1956 váratlan és nyilvános átértékelésével Pozsgay Imre katalizálta az események folyását, és ezzel ahhoz is nagymértékben hozzájárult, hogy több hónapos hezitálás után az MSZMP vezetése februárban legalizálta az akkor ténylegesen már létező többpártrendszer, és az addigi egypártrendszer helyett elfogadta azt a jövő politikai szerkezetének alapjául. Az ekkor kezdődő harmadik szakasz, amelyet az állampárt és az ellenzék közötti hivatalos tárgyalások megindulása jellemezett az átmenetről és a hatalom megosztásáról, 1989 júniusáig tartott. Nagy Imre újratemetésével, valamint a nemzeti kerekasztal-tárgyalások megindulásával ekkor ismét új szakasz kezdődött. Ez 1989. október 23-ig, a Harmadik Magyar Köztársaság kikiáltásáig, illetve a kerekasztal-tárgyalások során elfogadott alkotmányos alapelvek törvényekké válásáig tartott. Az utolsó időszak a négy igenes népszavazással indult, a választási kampánnyal, illetve a választásokkal folytatódott, és az új kormány megalakulásával zárult. Ezzel a tagolással szemben sem támasztható kifogás: a politikai események alakulása szempontjából szerintünk is ezek voltak a belső szakaszhatárok.

Tematikai szempontból a kötet szinte kizárólag csak belpolitikai eseményekkel foglalkozik. A hatalmas terjedelemhez képest a külpolitikai szempontokról és a gazdasági-társadalmi összetevőkről alig esik szó. Ez a szerző tudatos döntése volt, amellyel korántsem áll egyedül. A 20. századdal foglalkozó történészek körében a specializálódás napjainkra világszerte olyan méreteket öltött, hogy a szakemberek akár egy egész életet is szentelhetnek néhány éves periódusok meghatározott dimenzióinak a kutatására. Mivel a társadalom alrendszerének kétségkívül van némi önmozgásuk, ez a gyakorlat elfogadható. Ha a gazdaságról, a társadalomról és a külpolitikáról lehet környezetükből kiszakítva írni, akkor miért ne lehetne a belpolitikáról is? Természetesen lehet, csak veszélyekkel jár. Egy akkora és olyan helyzetben lévő ország esetében, mint Ma-

gyarország, a külpolitika a belpolitika alakulása szempontjából is meghatározó jelentőségű. Ezt természetesen Ripp Zoltán is tudja, s az előszóban hangsúlyozza is, hogy a kelet-európai rendszerváltások feltételrendszerét a kétpólusú világrend felbomlása, s ezen belül a „Szovjetunióban elindult változás” teremtette meg. Törekszik arra is, hogy egy-egy fontosabb magyarországi fejlemény külpolitikai háttérét megvilágítsa. Magyarázatai mindazonáltal döntően belpolitikai jellegűek, leírásában a magyarországi események a magyarországi vezetők döntései, megfontolásai és bizonytalankodásai nyomán alakultak úgy, ahogy alakultak. Mindazok, akik a 20. századi magyar történelem egy-egy időszakának belpolitikájával foglalkoztak, és külföldi levéltárakban is volt módjuk kutatásokat folytatni, tanúsíthatják, hogy egy-egy nagyjelentőségű hazai döntés vagy egy-egy magyar politikus megnyilatkozása és egyik-másik befolyásos nagyhatalom elvárása között igen gyakran milyen szoros összefüggések mutathatók ki. Ez nyilvánvalóan az 1989–90-es rendszerváltás idején is így volt, csak ezek az összefüggések ma még számos esetben nem ismertek vagy nem evidensek. A szerző ama állításának például, hogy a kelet-német turisták 1989. augusztus–szeptemberi kiengedéséről a „magyar vezetők nem kérdezték meg Gorbacsovot” (396.), a magam részéről nem adok hitelt. Különböző forrásokból én úgy tudom, hogy a magyar külügy „konzultált” a döntés előtt Moszkvával. Az, hogy ez a „konzultálás” azután mennyiben volt egyszerű „tájékoztatás”, amint ezt a magyar fél ma állítja, vagy a szovjetek „tesztelése”, esetleg informális „engedélykérés”, majd akkor lesz eldönthető, ha előkerülnek az ezzel kapcsolatos szovjet és magyar feljegyzések.

A gazdasági-társadalmi háttér ugyancsak halovány, ám ez sokkal jobban érthető. A gazdasági válságról, az eladósodásról és a szociális nehézségekről az elmúlt években több közgazdasági, szociológiai és politikatörténeti elemzés készült. Ezek ismerete a szakemberekről feltételezhető, és a nem szakember olvasók által is elérhető. Egyetlen egy esetben éreztem úgy, hogy a társadalomtörténeti szempontok fokozottabb figyelembevételre kifejezetten politikatörténeti szempontból is hasznos lett volna. Ez a különböző ellenzéki csoportok társadalmi-kulturális összetétele. Azon túl, hogy az ellenzéken belül is megjelent a népi–urbánus ellentét, amelynek ízléstelen megnyilvánulásaival 1990 tavaszán már az egyszerű választópolgár is szembesült, semmit sem tudunk meg az egyes csoportok személyi és kulturális háttéréről. Pedig nagyon valószínű, hogy az 1987 szeptemberében Lakiteleken megjelent közel 200 fő szociometriájának a feltérképezése legalább olyan fontos információkkal szolgált volna, mint előadásaik és hozzászólásaik elemzése. Ugyanez feltételezhető

a *Beszélő* vagy a *Demokrata* szerkesztőiről és szerzőiről is. Kik voltak, honnan jöttek, hogyan toborzódtak? Indokolt és fontos lenne, ha a kutatás – beleértve a potenciális szakdolgozókat és doktori hallgatókat is – a jövőben ezeknek a kérdéseknek a feltárására is figyelmet és energiát fordítana.

Eltekintve a külföldi levéltárak anyagától, amelyek egyébként legnagyobbbrészt ma még nem is kutathatók, a munka igen széleskörű forrásfeltáráson nyugszik. A rendelkezésre álló magyar nyelvű szakirodalom, forráskiadványok és emlékiratok áttekintése mellett a szerző kiterjedt sajtó- és levéltári kutatásokat is végzett. A levéltári anyagok közül különösen az MSZMP vezető testületei, elsősorban a Politikai Bizottság, a Politikai Intéző Bizottság és az Elnökség jegyzőkönyveinek a tanulmányozása bizonyult hasznosnak. Az ezekben rejlő információk feltárása és felhasználása a munka nagy és úttörő érdeme. Kutatott a szerző az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára anyagaiban is, és ezekből is fontos, ám az olvasóval valószínűleg csak részben közölt adatokhoz jutott. Ripp teljes határozottsággal állítja, hogy a belső elhárításnak „Minden pártban akadtak beépített emberei, esetenként a pártok vezetőségében is, akik nemcsak információkkal szolgáltak, hanem befolyásolni is próbálták a politikájukat” (424). Máskor Tölgyessy Pétert idézi, aki szerint 1989 nyarán és őszén a „BM titkosszolgálati úton pontos információkat szerzett” az Ellenzéki Kerekasztal belső vitáiról, és ezekről tájékoztatta is az MSZMP vezetőit (366.). Ezek az általános megállapítások azonban egyetlen esetben sincsenek konkretizálva. Nem világos, hogy ennek tapintatosság, jogi elővigyázatosság vagy adathiány az oka. Pedig elég kézenfekvőnek látszik, hogy például a Nemzeti Kerekasztal számos augusztusi vitája, fejleménye és javaslata mögött a III/III. ügyosztály ügybuzgalmát sejtjük. Ez is egy példa arra, hogy egy politikus vagy politikusi csoport mozgása olykor nem teljesen belülről – értékei, eszméi és meggyőződései által – vezérelt. S persze a magyar mellett más titkosszolgálatok is befolyásolni próbálták az eseményeket. Ezekre a törekvésekre, ha egyáltalán, majd 40-50 év múlva derülhet fény.

A széleskörű forrásfeltárásnak köszönhetően a szerző minden korábbiánál részletesebb és hitelesebb képet fest a magyarországi többpártrendszer kialakulásának 1987–89-es folyamatáról, a modell- majd rendszerváltó programok geneziséről, illetve azok azonosságairól és különbségeiről, valamint az állampárton belüli ellentétekről és a különböző frakciók, illetve platformok kialakulásáról. Különösen alapos és jól követhető a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásainak a bemutatása, ami – tekintettel a több szálon futó eseményekre és az előforduló vargabetűkre – igazán

nem lehetett könnyű feladat. Ugyanez mondható el a négy igenes népszavazás háttéréről, a választási kampány időszakáról és magáról a választásokról is. Mindezek alapján Ripp Zoltán műve nagyon fontos hozzájárulásnak tekinthető a magyarországi rendszerváltás történetéhez. A könyv olyan alapmű, amelyre nemcsak a következő évek kutatásai támaszkodhatnak kiindulásként, hanem emellett az egyetemi és főiskolai oktatásban is jól hasznosítható lesz.

A szerző érezhetően törekedett rá, hogy minden irányzathoz és szereplőhöz empátiával közeledjen, és eltérő szempontjaikat egyaránt megfontolás tárgyává tegye. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy teljesen neutrális tudott vagy akart volna lenni, és mindenkitől egyforma távolságra állna. Minden sorából nyilvánvaló, hogy rokonszenve a rendszerváltást akaróké és elősegítőké, ezeken belül pedig elsősorban a szabad demokratáké. Az etalon számára általában a Beszélő-kör, még pontosabban Kis János. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a demokratikus ellenzék, illetve az SZDSZ politikáját minden esetben helyeselné. Az 1989 őszén kibontakozott éles és differenciálatlan antikommunista kampányt például maga is problematikusnak tartja, sőt kritikával is illeti. Viszont erre és minden másra is talál mentséget, illetve magyarázatot. Arra is, hogy 1988-ban miért oly későn alakult meg az SZDSZ, és arra is, hogy 1994-ben miért lépett koalícióra az MSZMP utódpártjával. Úgy éreztük, hogy empatikus hajlama, illetve törekvése nem minden csoport, illetve szereplő esetében működött ugyanekkora erővel.

A munka erényei lehetővé teszik, hogy az eddigieken túlmenően még egy hiányérzetemnek hangot adjak. Ez a különböző ellenzéki irányzatok elnevezésével kapcsolatos terminológiai bizonytalanságra, illetve tisztázatlanságra vonatkozik. A szerző néha a köznyelvben meggyökerezett, néha a III/III. ügyosztály által kitalált, olykor pedig a politikai szubkultúrákban meghonosodott fogalmakat vegyesen és reflektálatlanul használja. Ezért számos esetben nehéz, vagy egyenesen lehetetlen rájönni arra, hogy egy-egy elnevezés vajon kikre is vonatkozik. Az 1985-ös monori konferencián például a „demokratikus ellenzék, a népiek, az 56-osok és a rendszerkritikus társadalomkutató-közgazdász értelmiségiek” vettek részt (42.). Ismerve a jelenlévők összetételét, ezt még pontosan érteni vélem. A nálam tájékozatlanabb olvasót azonban nem ártott volna e tárgyban néhány konkrét névvel is eligazítani. Azt viszont, hogy kiket kell érteni a „demokratikus ellenzék” két, radikalizmusuk szerint elkülönülő „szárnya” (43.) mögött, már én sem sejtem. Néhány sorral lejjebb esik szó a „nemzeti radikális irányzatról”, amelyet a szerző a „népi-nemzeti irányzattal” azonosít. Ők feltehetően azonosak azokkal, akik Monoron

mint „népiek” voltak jelen. Vagyis Csoórral, Csurkával, Csengeyvel és társaikkal. Tovább olvasva a szöveget, de még ugyanezen az oldalon – Kádár János szóhasználatát átvéve – „három ellenséges csoportra” történik utalás: a „revizionisták utódaira” (56-osok?), a „nacionalistákra” (népiek, illetve nemzeti radikálisok?) és a „szocialista rendszer ellenségeire” (a demokratikus ellenzék egésze, vagy csak egyik szárnya?). Kicsit tovább lapozva, a 47. oldalon aztán arról olvashatunk, hogy az 1987-es *Társadalmi Szerződés*szel „nem az egész demokratikus ellenzék” programja született meg, hanem csak a „Beszélő-köré”. Tudom, kiket takar a Beszélő-kör, de nem derül ki, hogy ők a demokratikus ellenzék radikálisabb, vagy mérsékeltebb szárnyát jelentik-e. Feltehetően az utóbbit. Az ellenzék eddigi heterogenitása azután az 52. oldalon a „Kádárkorszak két ellenzéki áramlatára” szűkül. Minden konkretizálás nélkül itt esik szó azokról a „részben más nézeteket hirdető radikális ellenzéki csoportokról” is, akikkel a Beszélő-kör nem értett egyet. Ők kik voltak? A következő oldalon egyszerre szerepel a már Monorról ismert négyes felosztás és az „ellenzék két szárnya” terminus technikus, amely a „népi–urbánus szembenállás konokul továbbélő hagyományát” tükrözte. Az 54. oldalon újabb áramlat jelenik meg: a „radikális reformereké”, akik a „népiekkel” együtt „bizton számíthatnak” Pozsgay Imrére. Azt, hogy ebben a kontextusban kik a „radikális reformerek”, végképp nem tudom. Feltehetően Lengyel László és Bihari Mihály, de elvileg az is lehet, hogy a „demokratikus ellenzék” azon „radikális szárnya”, amellyel a „Beszélő-kör” nem értett egyet. Aztán elérkezünk 1987 szeptemberéhez, amikor Lakiteleken Benda Kálmán és Lengyel László „a három mérvadó áramlat képviselőinek” az összefogását sürgeti (63.). A következő oldalon a szerző megállapítja, hogy a lakitelki program „a nemzeti radikális, a baloldali harmadikutas és a reformszocialista nézetek” elegyéből született. Ugyanarról a három áramlatról lenne szó, amelyről Benda és Lengyel beszéltek ugyanott és ugyanakkor? Valószínűleg nem. De akkor melyekről? A 71. oldalon kiderül, hogy kik sejthetők a „radikális ellenzék”, illetve a „demokratikus ellenzék radikális szárnya” mögött. A fogalmazás szerint a „*Demokrata* c. szamizdat folyóirat köre” (ők egyébként kik?) és „az Inconnu Művészeti Csoport”. Az olvasók többsége nem fogja tudni, hogy az utóbbi vezéralakja az elmúlt években a Fidesz értelmiségi holdudvarához került vagy sodródott Molnár Tamás volt. A 93. oldalon újabb reflektálatlan fogalomhasználat következik. Ezúttal Kis Jánost szabadon idézve közli a szerző, hogy a „demokratikus szocialisták, a liberálisok, a konzervatívok, a nemzeti radikálisok, a kereszténydemokraták” egyaránt beletartoznak a „demokratikus áram-

latba”. Ha ez így van, és hajlunk arra, hogy igen, akkor problematikus az ellenzék egyik irányzatát minden megszorító jelző nélkül „demokratikus ellenzéknek” nevezni. Majd feltűnnek a színén a „bázisdemokraták”, a „szociálliberálisok”, a „szabadelvű konzervatívok” (copyright TGM), a „polgári liberálisok” és a 1989 őszén a „radi-szadik” (526.). Egy szó mint száz, nem ártott volna, ha a szerző pontosabb és egyértelmű fogalmi hálót használ, s az egyes megnevezéseket konkrét eszmékkel és személyekkel hozza összefüggésbe, ami a rendszerváltás történetéről szóló alapmű közérthetőségét jelentősen növelte volna.

Romsics Ignác

Kommunisták Sztálin ellen*

Pierre Broué-ról nem tudok teljesen elfogulatlanul írni. Hosszú időn át, még az 1960-as évektől voltunk levelezési viszonyban. Utolsó kötetét, amelyet most ismertetek, nem sokkal 2006. januári halála előtt kaptam meg.

Broué számos könyve közül magyarul egy sem jelent meg. Ha nem tévedek, kizárólag azt a társszerzőként írott tanulmányát fordították le, amely a Francia Népfront baloldali ellenzékéről szól és az is egy 1985-ben megjelent gyűjteményes munkában látott napvilágot. Pedig a Grenoble-i trockista professzor nevéhez fontos munkák fűződnek. Így Párizsban ő jelentette meg Trockij írásainak többkötetes válogatását, a ma is kiválóan használható *A bolsevik párt történetét*, majd nem sokkal később társszerzőként a teljesen új szemléletű munkáját az 1930-as évekbeli spanyol polgárháború történetéről, amelyben legnagyobb figyelmet természetesen a spanyol munkásmozgalomnak szentelt. Könyvet írt az 1918-as német forradalomról és a német spartakistákról, 1997-ben a Kommunista Internacionálé történetéről (amelyet e folyóirat hasábjain Székely Gáborral ismertettünk).

Jelen munka az 1920-as évekkel indul: az SZKP-n belüli ellenzék megszületése és az „alvó sejtek” történetével. *A brutális felébredés és rövid találkozások* című fejezetben Broué az 1925–26-os időszakot tárgyalja, vagyis a sztálini periódus igazi kezdetét. Ez az az időszak, amikor a hajdani bolsevik pionírok ráébredtek, vagy ahogy Broué írja: „felébredtek” arra, hogy Sztálinnal lehetetlen és keserves korszakba léptek. A szerző itt és külön alfejezetben tárgyalja a leningrádi tisztogatá-

* Pierre Broué: *Communistes contre Staline*. Fayard, Párizs, 2003. 439 p.

sokat is, amelyek „megelőlegezték” a későbbi tömegesebb és véresebb tisztogatásokat.

Ezután Broué azt mutatja be, hogy az 1920-as években a különféle ellenzékiek miként egyesültek Sztálinnal szemben, de miként maradtak továbbra is megosztottak, amit ismeretes módon Sztálin ki is használt. (Mint ahogy Broué a fellépéseket és nyilatkozatokat pontosan ismerteti, ez a hazai történetírásban kevésbé ismert téma külön is figyelmet érdemel.) Broué szól arról is, hogy az 1927-es kínai forradalom eseményei, illetve a kantoni forradalom elfojtása milyen hatással volt a bolsevik pártra és a kínai forradalommal kapcsolatban miként kerültek újra egymással szembe az egyes áramlatok markáns képviselői, mindenekelőtt Trockij és Sztálin (ezeknek a vitáknak és ellentéteknek esett áldozatul a Kína-szakértő Magyar Lajos is).

A hatodik fejezetnek Broué meglepő címet adott: *A forradalom ősze*. Ebben a mezőgazdasági kollektivizálás kezdetének korszakát tárgyalja, ám távolról sem a megszokott módon. Ismerteti a falusi pártszervezetek, az ott működő bolsevikok véleményét s külön alfejezetet szentel a fiatalok helyzetének és felfogásának (akik sok esetben a kollektivizálás végrehajtására vállalkoztak), miközben nem feledkezik meg a városi pártszervezetek elemzéséről sem.

Ezután a kollektivizálást követő új eseményeket és következményeket tárgyalja. Nyomon követi Trockij száműzetésbe kényszerítését, a bolsevik párt teljes átrétegződését és foglalkozik a hajdani „nagyok” egy részének azzal az „ábrándjával”, hogy a pártban a békét kiegyezéssel meg lehet teremteni, vagyis Sztálinnal meg tudnak egyezni. (Ez egyértelműen az úgynevezett jobboldali ellenzékre, Buharinra és társaira áll elsősorban.)

A nyolcadik fejezetben Broué nem annyira az „óriásokat”, hanem – a francia történetírásban szeretett terminológiával szólva – a „bázist” mutatja be. Azt, hogy a városi munkások miként gondolkodtak, hogy ebben az időben a leningrádi textilipari munkások sztrájkja miként zajlott le. Ebben a fejezetben tárgyalja a sztrájkolókkal szembeni megtorlások szigorodását, majd a párt elitjének helyzetére áttérve a Buharinnal és Kamenyevvel szembeni fellépését és Trockij száműzetésének új szakaszát, sőt egyes vezetők elleni perek megindulását is. Ehhez a korszakhoz tartozik az ellenzék nevezetes moszkvai kiáltványának megjelenése is.

A kilencedik fejezet főtémája az ellenzék válsága. Broué itt pontosan elemzi az ellenzék belső meghasonlásának jeleit, majd rávilágít arra, hogy a válság elmélyülésére miként hatott a Kommunista Internacionále nevezetes VI. kongresszusa, amely ismeretesen a „balos” fordulatot erősítette meg és szentesítette mind az SZKP-ban, mind a nemzetközi kommunista mozgalomban, aminek sokféle visszahatása volt az SZKP-ra is.

Broué ezután a válság elmélyülését, a megtorlásokat mutatja be. Részletesebben tárgyalja, hogy miként fordult Sztálin végletesen Buharin ellen, elemzi hogy 1929–30-ban miként szólalt meg Radek és Preobrazsenszkij és így Sztálin miként töri meg és számolja fel a párt úgynevezett jobboldali értelmiségi köreit. (A „nagyok” és az ismertek mellett jónéhány kevésbé ismert, a későbbi perekben szereplő megszólalásait is bemutatja.) Részletesen ír a halottak számának sokasodásáról, a megtorlásokról, a bolsevikok bebörtönzéséről. Kitér Rakovszki helyzetére és ellenállására, akinek személye és története magyar vonatkozásban külön is figyelmet érdemel, hiszen annak idején még Szabó Ervinnel levelezett mint román szociáldemokrata vezető, Károlyi Mihállyal pedig már mint a Szovjetunió londoni, illetve párizsi nagykövete. (Az 1920-as években közben Ukrajna első számú kommunista vezetője volt.) Ő azok közé a kommunisták közé tartozott, akik nem voltak hajlandók megtagadni Trockijt. Rakovszki életének komoly francia feldolgozásai születtek meg (nálunk ezek alig-alig kapnak nyomdafestéket) és Broué is ezekre támaszkodhatott, hiszen gazdag dokumentum- és bibliográfiai kiadványok is megjelentek. A szerző hosszabban ki is tér a Rakovszkival való „leszámolásra”, majd pedig arra, hogy a sztálini megmerevedés és kemény politika miként hatott a szovjet külügyi szolgálatra, illetve a német kommunistákra. Ez az időszak, amikor az „öregek” több csoportja már börtönben volt, amikor sor került a bolsevik bebörtönzöttek első nagy éhségsztrájkjára. Eközben az Ifjú Gárda még lelkesen indul a kollektivizálás végrehajtására. Broué az egész korszakra a párt meggyengülést tartja jellemzőnek és ezt a véleményét adatokkal támasztja alá.

Az 1930-as évtized első néhány évének tárgyalásakor Broué külön kiemeli az „öregek” hallgatását, és azt, hogy a szakszervezetek fokozatos szétverése után a munkások maguk is tehetetlenné váltak az új helyzetbe, az új államszervezettel szemben. A szerző több per ismertetése mellett kitér arra is, hogy miként jelentkezett e korban az irodalomban az újfajta satíra is, majd részletesen elemzi a pártirodalom elhalványulását, elszürkülését és részben halálát. Szól az Ivanovo-Voznyeszenszki textil munkások sztrájkjáról és arról, hogy a falvakat nemcsak az elszegényedés, hanem a borzalmas éhínség is sújtotta.

A tizenhetedik és tizennyolcadik fejezet mutatja be a legborzalmasabb korszakot. A „nagy pereket”, a végzetes és véres leszámolásokat, kivégzéseket, aminek rengeteg öreg bolsevik s számos első vonalbeli vezető esett áldozatául. És Berija feltűnését. Részletesen ismerteti a tizenhatok perét, rávilágít a vád teljes tarthatatlanságára, hamis voltára, majd arra, hogy ennek ellenére mégis halálos ítéletek születtek. Foglalkozik azzal,

hogy a „terror” miként hatotta át mind a politikai elitet, mind a „bázist”. Kitér arra, hogy miként szerveződtek meg az úgynevezett fehér segélyek az üldözöttek vagy családtagjaik megsegítésére. A korszakot valószínűsítő új polgárháborús időszaknak mutatja.

Broué azonban nemcsak ezekre az ismertebb szörnyűségekre tér ki, hiszen a történelem nemcsak fehér-fekete színekből áll. 1934–35-ben következett be a Komintern politikájának „teljes fordulata” a népfrontpolitika felé, amit Broué részletesebben elemez az 1934-es párizsi fasiszta-jobboldali puccs, illetőleg a francia talajon kialakuló népfrontpolitika kapcsán. (Broué e népfrontpolitikával szemben a baloldali munkás, szocialista alternatívának volt a híve.)

A kötet egyik legérdekesebb része az, amely bemutatja: a messzi északi vorkutai gulágban miként próbáltak egy sztrájkot előkészíteni. Itt Broué vorkutai tanúkat is megszólaltat, felfesti Vorkuta helyzetét, hogy milyen is volt a város, mielőtt a száműzötteket oda csoportosították, majd bemutatja a számkivetetteket. Kiemel néhányat közülük: többek között az ugyancsak veterán kommunistát és jeles diplomatát, Joffé-t. Szól egy másik ismert gulág hasonló sztrájk-készülődéséről és a sztrájk elárulásáról. Majd ugyanitt (egy alfejezetben) tárgyalja az új száműzöttek megérkezését Kolimába. Ismerteti ezután, hogy itt a sztrájk (mégis) miként robbant ki, majd azt, hogy a megtorlások miként érintettek egyes ismert száműzötteket. A képhez hozzátartozik, hogy ennél a sztrájknál is akadtak árulók és a szerző őket is bemutatja.

Broué tárgyalja, hogy a vorkutai sztrájknak milyen eredményei voltak és a „sikert” miként követte azonnal a véres megtorlás, hogy a sztrájkolók miként szigetelődtek el, és hogy a végeredmény végülis az volt, hogy a „gyilkosságok” folytatódtak. Mert tömeggyilkosságokra került sor. A szénbányák környékén nagy csöndben, különösebb visszhang nélkül valószínűsítő drámák játszódtak le.

Mint Broué minden nagyobb munkájában, ezúttal is igen hasznos mutatókra találhat az érdeklődő, amely segítheti további vizsgálódásait.

Azt hiszem, hogy ez a szürke ismertetés is rávilágít arra, hogy Broué hatalmas munkát végzett és a legújabb „kordivatokkal” szemben nemcsak a sztálinista terrort, önkényt és az ismert hibás lépések sorozatát mutatja be, hanem legalább akkora terjedelemben rávilágít arra, amit könyve címével is választott – és amiről napjainkban sokkal kevesebb szó esik. Arra, hogy kik is voltak azok a régi bolsevikok avagy az újabb nemzedékek tagjai, akik vállalták, hogy Sztálinnal és a sztálini rendszerrel szembeforduljanak.

A „kényszerpuritanizmustól” a fogyasztási kényszerig*

Az elmúlt évtizedekben egyre népszerűbbé váltak a mindennapi élettel, a fogyasztással kapcsolatos társadalomtörténeti, szociológiai, pszichológiai és mikrotörténeti kutatások. Ebbe a tudományos irányzatba sorolhatók a divattal, öltözködéssel foglalkozó tanulmányok, így Valuch Tibor könyve is. A hazai viselettörténeti szakirodalomban a városi ruházatkodásról és divatról eddig nem született a 20. század második felére vonatkozó alapos, tudományos igényű munka (F. Dózsa Katalin, Zsolt Péter, Ferencziné Sedlmayer Krisztina rövidebb tanulmányait leszámítva), miközben a falusi társadalmak korabeli öltözködésének feldolgozását a néprajzos kutatók már jó ideje elkezdték, eredményeiket gazdagon publikálták (Fél Edit, Flórián Márta, Fülemile Ágnes, Lackner Mónika). Valuch Tibor e hiány pótlására kezdte meg kutatásait és írta meg művét. Számomra mint viselettörténettel foglalkozó művészettörténész számára igazi kihívás e munka elemzése. Bármilyen alapos legyen is két külön, mégis rokon diszciplínához tartozó kutató, ugyanazt a témát másképpen ragadja meg, másképpen elemzi, értelmezi, illetőleg sokszor eleve eltérő forrásokhoz nyúl.

A szerző a történetírás hagyományos forrásaira támaszkodik: a levéltári anyagokra (például a Belkereskedelmi Minisztérium irataira), az áruellátásról, a fogyasztásról, a ruházati ellátottságról készült statisztikákra, a kereskedelmi vállalatok beszámoló jelentéseire, a hagyatéki leltárakra, illetve a háztartási tanácsadókra, a női magazinokra, a divatlapokra és a korabeli, valamint az azóta megjelent, elsősorban magyar nyelvű szakirodalomra. A korszak mindennapjait megidéző képi anyagot azonban, amely bemutatja az öltözködést a divattostól a praktikuson át az ódivatúig, nem kezeli elsődleges forrásként; hasonlóképpen kívül esik érdeklődésén a magyarországi múzeumokban egyre nagyobb számban gyűlő korabeli tárgyi anyag is. Mindez azonban nem von le a munka értékéből, hiszen a szerző még az előszóban figyelmeztet minket: „Bizonyára lesznek olyan olvasók is, akiknek csalódást fog okozni a könyv, mert amit a kezükben tartanak, az nem a klasszikus, illetve művészettörténeti értelemben vett divattörténet. Nem is ez volt a céloom, hanem az 1945 utáni magyarországi öltözködés (társadalom)történeti áttekintése.” Divatról társadalmi, szociológiai aspektusból írni nem új dolog (lásd például Georg Simmel, Roland Barthes, Klaniczay Gábor–

* Valuch Tibor: *A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete*. Corvina Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 2004. 116 p.

S. Nagy Katalin, Zsolt Péter írásait), azonban Valuch könyve elsősorban az öltözködés- és ruházkodási szokások történetéről szól, s nem a divatról. A címben szereplő *lóden* és *miniszoknya* szavak hallatán önkéntelenül is az 1950-es, 1960-as évek divatjára asszociálunk. Ez ellentmond az elsősorban társadalomtudományos nézőpontnak és annak is, hogy a könyv egészen a rendszerváltásig követi nyomon az öltözködés változását, sőt befejezésként a nyolcvanas évek végétől bekövetkezett folyamatokat is vizsgálja.

Lehet a címválasztásban némi marketingfogás, hiszen *A lódentől a miniszoknyáig* jobban felkelti az olvasó érdeklődését és jobban is hangzik, mint az, hogy *A 20. század második felének Magyarországi öltözködéstörténete*. És ma is viselünk miniszoknyát. Abban azonban mégis egyetérthetünk, hogy a 20. század végének öltözködését inkább fémjelzik a *cyberpunk*, a *franchise rendszer* és a *globalizáció* kifejezések, vagy éppenséggel maga a nadrág, mint a miniszoknya.

A könyv felépítésének, szerkezetének, tartalmának megértéséhez ismernünk kell Valuch Tibor témával kapcsolatos alapbeállítottságát és a kutatás során megfogalmazott kérdéseit. A „könnyed divatvonalak, a divattrendek, a divatváltozások” vizsgálatától elzárkózó szerző az öltözködési kultúra, a viselkedési szokások, a társadalmi normák, elvárások módosulásait, a fogyasztói tudat megerősödését, a ruházati ellátottság színvonalának és minőségének változásait, valamint az intézményrendszer működését és fokozatos piacosodását igyekszik nyomon követni. A kutatás indulásakor ilyen kérdéseket vetett fel: „Mikor, mit és miért pont azt viselték a különböző társadalmi csoportok tagjai? Milyen szerepe volt a divatnak és az öltözködésnek a második világháború befejeződését követő évtizedek magyar hétköznapijában? Hogyan változtak az egyes emberek és társadalmi csoportok öltözködési szokásai? Miként alakult a ruházati ellátottság? Mi jellemezte a ruházati fogyasztást a szocialista korszak évtizedeiben?”

A kérdések láttán joggal merülhet fel az olvasóban: vajon arra, hogy milyen szerepe volt a divatnak és az öltözködésnek a második világháború befejeződését követő évtizedek magyar hétköznapijában, megfelelhetünk-e a korábbi, valamint a nyugat-európai divat ismerete és ezeknek tudományos igényű összehasonlítása nélkül? Megérthetjük-e az öltözködés változásait, a divatdiktálás–követés–lemaradás társadalmi, időbeli és térbeli szerkezetét az aktuális divat pontos ismerete nélkül? Megelégedhetünk-e a kereskedelmi ellátottságról, fogyasztásról szóló jelentések, a posztumusz felvett hagyatéki leltárak vizsgálatával, a korabeli nőknek szóló tanácsadók szövegének citálásával?

A bevezetésben *Az öltözködésről és divatról általában* című alfejezetet az anyag rendszerezésének egyik legnehezebb feladata követi: az 1945 utáni magyarországi öltözködéstörténet korszakhatárainak meghatározása. A szerző először azt a négy fordulópontot jelölte meg, amelyek szerinte az adott periódusban a társadalomban, a politikában, a szokásokban, a mentalitásban alapvető változásokat indítottak el. Ez nem idegen a viselettörténettől, hiszen az egyes korszakok váltakozva kapcsolódnak történelmi dátumokhoz, királyok uralkodásához, egy-egy divatos sziluett vagy ruhadarab megjelenéséhez, virágzásához és elmúlásához. A Valuch Tibor által megnevezett fordulópontok: az 1940–1950-es évek fordulója, mikor a két világháború közötti normákat a kényszerpuritánság váltja föl; az 1950-es évek közepén a normalitáshoz való fokozatos visszatérés; 1968, amikor egyre szélesebb körben érezhető az ifjúsági szubkultúrák életmódra, mentalitásra és öltözködésre gyakorolt hatása; végül az 1980-as évek első fele–középe, amikortól felgyorsult a piacosodás és a társadalom differenciálódása. A köztes időszakot, a „hosszú” hetvenes éveket a trendek követése, a magánszektor kialakulása, a presztízfogyasztás jellemezte. Az 1980-as évek közepétől napjainkig tartó periódus a „piackonformmá” válás időszaka, melyet a divatstílusok gyors váltakozása és együttélése fémjeléz.

A viselettörténeti stíluskorszakok meghatározásánál ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy egyes divatok nem kötődnek feltétlenül politikai és gazdaságtörténeti fordulópontokhoz. A 20. század viselettörténetében az évtizedenkénti felosztás és bemutatás általános gyakorlat, a korszakhatárok mégis gyakran esnek köztes évekre. Az 1940-es évek divatja, az anyaghiány okozta nehézségek mellett is, 1947-ig egységesnek tűnik. Ekkor következik be a változás a Christian Dior által népszerűsített *New Look*kal (Carmel Snow, az amerikai *Harper's Bazaar* szerkesztője használta ezt a kifejezést Dior 1947. február 12-i első divatbemutatójának kollekciójával kapcsolatban, s a viselettörténeti szakirodalom átvette). A nyugat-európai divattörténettel szemben azonban Magyarországon lehet korszakhatár 1949–1950, mert ezután a hazai pártvezetés által diktált kényszerpuritanizmus, a hagyományos divatkép eltörlését célzó gazdasági, politikai változások alapjaiban módosították a magyar divat intézményi rendszerét és az öltözködési gyakorlatot. Újabb köztes periódust jelentenek az 1956-ot követő évek, mikor újra elfogadottá vált a divatozás, újraéledt a divatterjesztés rendszere; a divatvonalak szempontjából azonban nem történt lényeges formai változás. Az 1960-as évek bakfisviselete, az 1964-ben Mary Quant, majd 1965-ben André Courrèges nevével fémjelzett miniszoknya nemcsak

Nyugat-Európában forradalmasította az öltözködést, hanem hazánkban is. 1968 más-más okból mind a kapitalista, mind a szocialista blokkban fordulópont. Az antidivat jelensége Európa-szerite meghatározóvá vált. Az 1970-es évek vonzalma a távoli, egzotikus tájak kultúrája, illetve az egyes országok népművészete iránt romantikus nőideált teremtett, egy időben a korszakban kibontakozó unisex divattal. Mivel ebben az időszakban teljesen elfogadottá vált a divatkövetés, a magyar divatipar (Ruhaipari Tervező Vállalat, majd Divattervező Vállalat, később Magyar Divatintézet) szakemberei jelen voltak a nemzetközi trendek kialakításánál, így az egyetemes és a hazai divattörténeti korszakok ettől kezdve egybeestek. Szerintem nem indokolt a nyolcvanas évek szétválasztása. Az 1990-es években megváltozott piaci helyzet, a hazai textil- és ruhaipar teljes összeomlása más alapon ugyan, de párhuzamos a nyugat-európai divatipar, a nagy divatházak válságával. Formai vonatkozásban mindkét területen jellemző volt a stíluspluralizmus és a szubkultúrák öltözködésének integrálása a fő divatirányzatokba.

A második világháború utáni esztendőkről szóló fejezet két részre tagolódik: a városi öltözködés, a ruházati ellátás és a divat, illetve a falusi öltözködés jellegzetességeinek bemutatására. Az első rész az *Asszonyok*, majd a *Nők Lapja* című hetilap tudósításaira, Simon Blanka *Házi mindentudó*jára, hagyatéki leltárakra és a *Magyar Statisztikai Szemle* kimutatásaira épül. E forrásokból megismerhetjük a korabeli öltözködési előírásokat, az egyes napszakokban és alkalmakkor hordott ruhadarabokat. Tudomást szerezhetünk a háború előtti szokások konzerválódásáról, a romeltakarítás és az újjáépítés nehézségeiről, melyek a ruházatkodási és egyéb fogyasztási cikkek beszerzésére is hatottak. Különleges figyelmet szentel a szerző a falusi öltözködés változásainak bemutatására. A városi öltözködés megfelelő ruhadarabjainak felsorolásához hasonlóan Valuch nemenként, korosztályonként, alkalom szerint sorra veszi a viselet egyes elemeit. A 20. század második felében folyamatosan zajló „kivetkőzést” az igen gazdag és sokrétű néprajzi szakirodalom alapján mutatja be.

Az „ötvenes” évek, azaz a szerző elnevezésével a „lódenkor” ideálja a munkásnő és a munkás férfi. Nem is akármilyen munkás, hanem a sztahanovista dolgozó. A munkásság és a divat fogalma nehezen összeegyeztethető. A divat sosem alulról építkezik, a divatot diktálók nem kérdezik, hogy a tömegeknek mi tetszene, mire lenne szüksége. A divat a legfelsőbb, leggazdagabb körök kiváltsága. Ebben a korszakban tehát nincs divat, de nem is lehet a rendszer sajátosságából adódóan. Az *öltözködés és divat „államosítása”, A kereskedelem és a ruházati ellátás*

az ötvenek években, A ruházkodás és a ruházati ellátottság néhány jellemzője című fejezetek ennek az időszaknak a politikai, társadalmi, gazdasági és kereskedelmi viszonyait mutatják be az öltözködés tükrében. Az „ötvenes évek” magyarországi viseletét a lódenkabát, az overál, a micisapka, a kötényruha, az anonim tervezők és az áruhiány jellemezte. Az uniformizálódás hátterében a politikai akarat és ideológia, az alacsony jövedelmek és az áruhiány állt. A Belkereskedelmi Minisztérium és a Központi Statisztikai Hivatal idevonatkozó jelentéseiből idézett adatokkal a ruházati ellátottság és a lakossági fogyasztás különleges hangsúlyt kap a szövegben. S habár az, hogy éves jövedelmükből egyes csoportok milyen százalékban költenek ruházkodásra, kevésbé informatív az utókor számára, annál inkább érdekesek azok a kimutatások, melyekből kiderül, hogy egy-egy kategóriába tartozó család milyen időközönként milyen ruhadarabot vásárolhatott. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a statisztikák, számadatok mellett a szerző figyelmet fordított az újonnan kiépülő kereskedelmi hálózatok, különböző divattal, ruházattal foglalkozó egységek számba vételére, név szerinti felsorolására.

Külön fejezet foglalkozik a falusi társadalom helyzetével, öltözködésével. A falu ruházkodása szempontjából kevésbé szembeötlő a teljes ipari, kereskedelmi, gazdasági átalakulás. A szokásokon alapuló öltözködési szabályok a korszakban nem változtak jelentős mértékben. Az áruhiányt kompenzáló a falusiak körében újra előtérbe került az önellátás.

A Kádár korszak első évtizede 1957–1968 című fejezet a városi öltözködés normalizálódásáról, a divat szerepének elismeréséről, az ellátás differenciálódásáról (a szalonmunkától a finomkonfekción át a szükségleti cikkek hiányáig), a vásárló kedv lassú, de fokozatos megélénküléséről, a jövedelmi csoportok közötti növekvő különbségekről, a hétköznapi és ünnepnapra öltözködés jellemző darabjairól, valamint a falvak „kivetkőzéséről” számol be. A korszak öltözködésének formai bemutatásához elsősorban divatlapokból vett idézeteket, a ruhadarabok számba vételéhez, az öltözködési normák leírásához a korabeli divatról szóló kiadványokat és a nőknek szóló tanácsadó kiadványokat használta a szerző. A fogyasztás, az ellátottság, a kereskedelem adatait a korszakban készült statisztikák, a Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Főigazgatóságának jelentései, a különböző megyei tanácsok végrehajtó bizottságainak iratanyaga és egy 1965-os reprezentatív felmérés publikált adatai alapján rekonstruálta. (Mártonffy Sándor–Marczell Gyula: *Ruházati cikkekkel és lakástextiliákkal való ellátottság*. Belkereskedelmi Kutató Intézet Dokumentációs Szolgálat, 54. sz. Budapest, 1965.)

1956–1957-re megszűnni látszanak a korábbi ideológiai kötöttségek. A divatlapok (*Ez a divat*, az 1961-ban induló *Pesti Divat*) Párizsból, Rómából, Londonból tudósítottak a divatházak modelljeiről, bemutatóiról, s az utcán látható divatról. Az aktuális újdonságok, egy-egy divatvonal hazai megjelenése, annak fogadtatása és az itthoni öltözködésben való adaptálása sajnos nem tartoznak a könyv fő témái közé. A miniszoknya kapcsán szerepel ugyan idézet Uresch Zsuzsának a Magyar Nők Országos Tanácsa által 1978-ban *A korszerű divat* címmel kiadott könyvéből, de ez szerintem korántsem tükrözi híven az 1960-as évek második felének öltözködési gyakorlatát.

Ebben az időszakban kezdődött a több termékcsoportot forgalmazó áruházak építése, ekkor jelentek meg a luxuscikkekre szakosodó üzletek is (például a Luxus Áruház). Az áruhiány következtében a legális kereskedelem mellett igen élénk forgalmat bonyolított le a folyamatosan létező feketepiac. A korszakra jellemző ruházati ellátottság fontos összetevői a „csomag”-ból származó ruhák, illetve a házilag vagy varrónő által előállított darabok. Az öltözködési tanácsokban a korszerű divat szlogenje mögött elsősorban a praktikus, nem a legutolsó divatot követő, variálható ruhadarabok beszerzésére ösztönözték a csinosan öltözködni vágyó asszonyokat. A korra jellemző, a különböző napszakokban és alkalmakkor viselt ruhákról részletes listát közöl a szerző.

A legtekintélyesebb anyag *A „hosszú” hetvenes évek* fejezethez gyűlt össze, hiszen a hosszú hetvenes évek magukba foglalják az 1968-tól a nyolcvanas évekig ívelő mozgalmas korszakot. Ezen időszak sajátosságait figyelembe véve Valuch Tibor változtatott az addigi fejezeti struktúráján. Az 1970–1980-as évek öltözködésének általános leírását megelőzi a *Fogyasztás és ruházatkodás 1968 után* című rész, amelyben elsődleges szerepet kap a „fogyasztói szocializmus” bemutatása. Ehhez korabeli és a nemrégiben megjelent elemzéseket, statisztikai adatsorokat és divatlapokból vett idézeteket használt a szerző, amelyek a fogyasztással, az életszínvonal-növekedés és a ruházati forgalom összefüggésével foglalkoznak, valamint a divatváltozások közgazdasági hatásait tanulmányozzák. A politikai közbeszédben az áruhiány megoldása helyett az életszínvonal javítása került a középpontba. Fontosnak tartották a vásárlók tájékoztatását, a divattal kapcsolatos információk terjesztését, a reklámot. A ruházati ellátás javításának lehetőségét a széles körben végzett piackutatásban, az igények, a népesség koronkénti megoszlásának felmérésében látták.

A korszakban a ruházatkodás, az autóval együtt, a jólét egyik elsődleges szimbólumává vált. Hirdette tulajdonosáról, hogy ő is fogyasztó, ami

ekkora már nem megvetendő kispolgári tulajdonság, hanem vágyott ideál lett. A kurrens cikkeket egyrészt a korban tömegessé vált turizmus keretében tett külföldi utakon szerezték be, másrészt bővült a kínálat a „hosszú hetvenes években” nyíló maszek butikok révén is. Találunk felsorolást a korabeli budapesti exkluzív termékekre specializálódott állami üzletekről is, noha nem a teljesség igényével, hiszen a korszak divatosan öltözködő nője számára fogalommá vált OKISZ Labor Divat Boutique, a Divattervező Vállalat boltja és a Budapest Divatszalon kimaradt.

Külön rész foglalkozik az ellátással, a kereskedelemmel, az áruházzal. Itt a korszakhatárt kitágítva a hetvenes–nyolcvanas években önállóso-
dó magyar divatipar sajátosságait mutatja be a szerző, a magyarországi farmergyártás és farmerimport kereskedelmétől a ruhavarratásig.

Az öltözködés és a divat változásai című fejezetben valóban jelentős szerepet kap a divat. Szó esik a miniszoknya és a farmer viselésének szimbolikus szerepéről, a különböző divatkövetési magatartásokról (a szubkultúrák divatjáról), a divattanácsadók által súlykolt jólápoltság és összhang fontosságáról.

Külön fejezet foglalkozik a hétköznapi és ünnepek öltözködésével. A rítusok gazdag irodalma tálcán kínálja az összehasonlítás lehetőségét.

A falusi öltözködés sajátosságainak elemzéséhez forrásként Péterben-
cze Anikó, Jávor Kata, Gergely Katalin és Kapros Márta kutatásai szolgáltak. A hetvenes évekre a „kivetkőzés” és a városi divatminták lassú követése általánossá vált. Ennek megfelelően alakultak át a leltárba vett ruhatárak összeállításai. Az egyes korosztályokban, illetve az ünnepnapokon megőrzött „hagyományos viselet” alapanyagai és az egyes ruhadarabok presztízse megváltozott. A hetvenes–nyolcvanas években falun is megjelent a fogyasztási verseny, amely a leglátványosabban a gyerekek öltöztetésében nyilvánult meg. Majd a nyolcvanas évek végétől a hagyományörzés igénye újra felértékelte a falusi öltözködés egyes darabjait, ami kihatott a „tradicionális viselet” általános megítélésére is.

Az utolsó fejezet kitekintés: a divatban, a ruházkodásban, a fogyasztásban a nyolcvanas évek második felétől bekövetkezett általános átalakulási folyamatok felvázolása. Valuch Tibor a korszakot a stíluspluralizmussal, a csoportdivatokkal, a second-hand ruházat széles körű terjedésével, az újjgazdag- és menedzserstílussal, a jogginggal, az egyenlőtlenségek növekedésével, valamint a magyar textilipar és állami divatipar összeomlásával jellemzi.

Valuch Tibor könyve a 20. század második felével foglalkozó társadalomtörténeti szakirodalom egyik hiánypótló műve, de viselettörténeti, divattörténeti vonatkozásban is régen várt kutatásokat összegez. Mun-

kájában egyedül a szöveget kísérő képanyagban, valamint a ruházati és divat-szakkifejezések jegyzékében érzek némi hiányosságot. Mivel a könyv nemcsak szakmai közönségnek készült, a kordokumentumként is szolgáló fényképek megkönnyíthetnék az írott információk befogadását. A kiadványban szereplő képek egy része azonban inkább csak illusztráció, és nem tartozik az elemzett források körébe. Bővebb felirattal talán érdemes lett volna megindokolni bizonyos fotók helyét és kiválasztását, még akkor is, ha azok önmagukban is sokat árulnak el egy adott korszak divatideáljának ábrázolási sémájáról.

A történelemszociológia nem képfüggő. Mégis úgy gondolom, hogy egy olyan témában, mint az öltözködés, a tárgy-kultúra vagy az építészet, a képeknek komoly forrásértékük van. A belkereskedelmi jelentések, statisztikai adatok, divattanácsadók, divatlapok leírásait, számadatait a korszakban készült fotókról leolvasható információk hasznosan egészíthetnék ki. A nyugat-európai és a hazai divatlapok modelljei, a jövedelmük, a munkájuk, vagy a divatkövetés szerint tagolt társadalmi csoportok egyes tagjairól készült képek összehasonlítása ugyanolyan tanulságos, mint az írásos források elemzése, vagy e két forrás típus összevetése.

Figyelemreméltó vállalkozás a szerző részéről, hogy számba veszi *A könyvben előforduló fontosabb ruházati és divat-szakkifejezéseket*. A jegyzéket azonban érdemes volna tovább bővíteni. Ha megmagyarázzuk, mi a *ballon*, a *bársony*, ejtsünk szót a szintén a könyvben szereplő *goldsol* kombinéről, *kamgarn* öltönyről, *gojzer* varrott cipőről vagy *panofix* bundáról. Amennyire a hétköznapi ember nem tudja, mi a *berliner kendő* vagy a *lajbi* vagy a *kecele*, annyira nem mondanak számára sokat a *dorco*, a *twist* pulóver, a *regatta* cipő, *mikádó* vagy a *pepi* kifejezések sem.

Mindezzel együtt csak üdvözölni lehet, hogy Valuch Tibor társadalomtörténészként vállalta a könyvben feldolgozott gazdag forrásanyag felkutatását, rendszerezését, s társadalomtudományi igénnyel megírta a korszak divattal átítatott öltözködéstörténetét.

Simonovics Ildikó